

Володимир Зиль
(Київ)

Демографічні наслідки Другої світової війни для польської етнічної меншини Волині

Кризові явища та процеси Другої світової війни загострили етно-конфесійні суперечності серед населення Волині. У цей період проглядається багато конфронтаційних ліній, які, окрім того, мали й демографічний вимір.

У цій статті спробуємо дослідити демографічні наслідки Другої світової війни для польської етнічної меншини Волині, зокрема – гомогенізацію краю, утвердження українського етносу як історично органічного, основного та переважаючого на цих територіях.

Варто проаналізувати національний та кількісний склад населення Волині до початку Другої світової війни та визначити частку польської етнічної меншини. За польським переписом 1931 р. загальна кількість населення Волинського воєводства, до якого увійшли території сучасних Волинської, Рівненської та півдня Тернопільської областей, становила 2 085 574 осіб. Частка польського етносу становила близько 15,72 % загального складу населення, або понад 327 856 осіб, залишаючись другою за чисельністю після українців [1, 30]. Проте в статистичних даних другого перепису міжвоєнної Польщі фігурував не етнічний поділ, а лише конфесійний та лінгвістичний. Висновки про кількість представників польської меншини можна робити лише з логічного припущення про повне охоплення волинських поляків належністю до римо-католицького віросповідання та

Таблиця 1

Розподіл польського населення Волинського воєводства за місцем проживання [1, 33–36]

Населення за місцем проживання	Всього населення	У т. ч. представники польського етносу	Відсоткове відношення польського етносу до всього населення (%)	Відсоткове відношення поляків за місцем проживання до всієї польської етнічної меншини (%)
Міське	252 524	63 816	25,27	19,46
У т. ч. міст із населенням понад 20 тис.	128 434	39 533	30,78	12,06
Сільське	1 833 050	264 040	14,4	80,54

залучення до католицизму полонізованих українців з місцевого населення.

За місцем проживання найбільшою була частка поляків у містах, що становили понад 20 тис. населення, а найменшою та найнезначнішою – в сільській місцевості.

Природні демографічні процеси Волині, як і решти регіонів України, зазнали значних змін у період Другої світової війни, відобразились вони і на волинських етнічних поляках. Поряд із загальними тенденціями вони мали свої певні особливості.

Основними чинниками, що впливали на демографічну ситуацію, стали:

- депортації польських осадників, інших категорій населення, включно з членами їх сімей;
- втрати, пов'язані з терором нацистського окупаційного режиму щодо мирного населення;
- втрати, спричинені розгортанням українсько-польського збройного конфлікту;
- втрати, викликані участю у військових діях.

Депортації польських осадників здійснювалися на підставі рішення РНК СРСР від 5 грудня 1939 р. за №-2010-558 сс, технічні вказівки щодо проведення цієї операції надавалися керівником НКВД СРСР Л. Берією очільникам цього відомства в Білорусі та Україні. Передбачалося, що до 5 січня 1940 р. місцеві структури НКВД проведуть облік усіх осадників, керуючись надуманою потребою, без уточнення розкриття деталей щодо майбутнього цієї категорії населення [2, 1].

Загалом цей етап примусового вислання торкнувся 89 062 польських осадників та лісників, в тому числі з Волинської області – 8858, Рівненської – 7922 [3, 253].

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалив постанову № 289-127 с. про виселення членів сімей усіх поміщених у табори і в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з окупованих німцями районів колишньої Польщі, які виявили бажання повернутися з СРСР на зайняту німцями територію, але не були прийняті. Операцію виселення за постановою від 2 березня проведено 13 березня [4, 9]. За наслідками цієї примусової міграції із Західної України було виселено близько 61 тис. членів сімей репресованих, однак розподіл депортованих за регіонами відсутній [5, 69]. Можемо лише скласти пропорцію порівняно з першою хвилею депортацій. Якщо частка волинян у першій депортаційній хвилі становила 18,84 %, то в другій кількість волинських поляків могла нараховувати близько 11 500 осіб.

Виокремити точну частку депортованих, а також знайти точну кількість польського етнічного елемента серед всієї категорії висланих майже неможливо.

Приводом для таких операцій було не етнічне походження, а наближеність до колишніх владних структур Другої Речі Посполитої. Під маховик радянських репресій могли потрапити й етнічні українці, полонізовані попередньою владою, або залучені до виконання делегованих державою повноважень.

За радянськими статистичними даними, на 1 січня 1941 р. у Рівненській області нараховувалося 70 668 поляків, що порівняно з 1931 р. (144 625) становило 48,86% [6, 10]. Екстраполювавши таке співвідношення на все польське населення колишнього Волинського воєводства, можна зробити припущення про наявність на території Волині станом на 1 січня 1941 р. понад 160 тис. представників польської етнічної меншини.

Негативні прояви німецького окупаційного режиму були відчутними для всіх національностей Волині. Не була винятком і польська етнічна меншина. Символом та найбільшим проявом жорстокості окупантів стала доля польського села Кортеліси Ратнівського району Волинської області, де внаслідок розправи над мешканцями 22 вересня 1942 р. було знищено, за різними даними, від 1783 до 2800 осіб [7, 289].

Така розправа над цивільним населенням стала типовою за роки окупації. Неможливо точно визначити обсяг цих втрат для польської етнічної меншини краю, як і кількість поляків, вивезених на примусові роботи до Німеччини, а також тих, які загинули, перебуваючи в підпільних структурах та організаціях.

Найбільш суперечливим в оцінках та судженнях представників історичної науки є період 1943 – поч. 1944 рр. стосовно оцінки масштабів втрат у рамках українсько-польського протистояння на Волині.

Причини розходження дослідників в оцінках втрат цілком зрозумілі – це

Таблиця 2

Оцінка істориками втрат польської етнічної меншини Волині внаслідок українсько-польського протистояння [8, 292–305]

Історик	Оцінка втрат польської етнічної меншини Волині внаслідок українсько-польського протистояння (чоловік)
А. Щесняк	15 000
В. Семашко, Є. Семашко	36 650
Щ. Сєкерка, Г. Команський і К. Булчацький	60 000
Г. Мотика	40 000–60 000
Г. Грицюк	35 000–60 000
С. Макарчук	50 000*
О. Лавер	20 000

*Вказані дані включають поляків жертв нацистської окупації, а також точно не встановлена кількість втікачів з території Волині

насамперед брак конкретних та достовірних статистичних даних, різні методи підрахунку, політичне замовлення, а також упередженість та інші суб'єктивні чинники.

Зі змінами чисельності польської етнічної меншини змінювалася і карта її розселення. Якщо в довоєнний період (табл. 1) більшість поляків була серед сільських мешканців, то українсько-польський етнічний конфлікт змусив поляків мігрувати до міст, де існувала потужна польська громада, або об'єднуватися у більші польські моноетнічні колонії. Після завершення нацистської окупації станом на 2 червня 1944 р. радянські правоохоронні органи виявили 10 тис. поляків у колонії Пшебраже Ківерцівського району Волинської області замість 600 поляків, які мешкали тут у довоєнний період. У Луцьку нарахували близько 10 тис. польських біженців – втікачів із сільської місцевості [9, 5].

У післяокупаційний період перед польською етнічною меншиною постало питання мобілізації до лав збройних сил. В цьому питанні радянська влада була зацікавлена вести передові позиції, однак у випадку з поляками це не завжди вдавалося. Так, 13 травня 1944 р. офіцер Ватрі за підтримки острозького ксьондза Кранца забрав групу польської молоді в польську армію. Аналогічний факт мав місце і 13 травня 1944 р., коли офіцер Новаковський забрав з м. Острог групу польських дівчат та підлітків [9, 20].

Всього в Рівненській області станом на 1 червня 1944 р. до радянських збройних сил було мобілізовано 7100 поляків та ще 640 мобілізовано на відбудову народного господарства та відправлено на роботи до Свердловської та Челябінської областей [9, 23].

Станом на 1 вересня 1944 р. у Волинській області проживало 68 110 поляків [10, 99], а у Рівненській – 45 048 [11, 5].

Унаслідок процесів, які відбувалися впродовж нацистського окупаційного

Таблиця 3

Кількість представників польської етнічної меншини на Волині станом на 1 вересня 1944 р.

Кількість представників польської етнічної меншини у Волинській області	Кількість представників польської етнічної меншини у Рівненській області	Кількість представників польської етнічної меншини у Кременецькому куці Тернопільської області	Кількість представників польської етнічної меншини в цілому на території Волині	Відсоткове відношення кількості поляків до початку Другої світової війни (%)	Відсоткове відношення кількості польського населення станом на 1 червня 1941 р.
68 110	45 048	8000*	12 1158	36,95	75,72

* Орієнтовні дані, зважаючи на вищенаведені обрахунки

періоду, частка польської меншини в Рівненській області зменшилася з 70 668 осіб до 45 048, що становить 63,74 %. Порівнявши кількість поляків на теренах Рівненщини до Другої світової війни, то отримуємо співвідношення 31,15 %. Якщо екстраполювати це відношення на довоєнну меншину Кременецького куща, отримуємо приблизну кількість населення цього району на 1 вересня 1944 р. – 31,15 % довоєнних мешканців (25 758), або понад 8 тис. осіб.

Таким чином, близько половини польської етнічної меншини Волині постраждало від участі у війні та депортацій радянської влади на першому етапі Другої світової війни – близько 167 тис. населення, ще близько 40 тис. постраждали внаслідок акцій окупаційного режиму (знищення, вивезення на примусову працю до Німеччини, боротьба з підпільним і партизанським рухом) та українсько-польського протистояння.

Проте польська етнічна меншина залишалася другою за чисельністю після українців. Остаточне вирішення та фактичне зникнення поляків з етнічної карти Волині відбулося внаслідок радянсько-польського трансферу населення.

Нова сторінка в історії польської етнічної меншини розпочалася після укладення Угоди «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України» від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР та Польським комітетом національного визволення. Цей документ передбачав трансфер польської етнічної меншини Волині до післявоєнної Польщі в нових кордонах. Уповноважені польської сторони на Волині розміщалися у Ковелі, Володимирі-Волинському, Луцьку, Рівному, Дубно та Кременці [12, 9].

Ставлення місцевих поляків до такої акції було суперечливим і неоднозначним. Радянські органи стверджували про бажання переважної більшості поляків переїхати з Волині до Польщі [9, 83].

Службовець Рівненської міської ради Будкевич, полячка за національністю, так відреагувала на укладення Люблінської угоди: «Ми краще поїдемо, так як жити тут неможливо, ціни на ринку ростуть. Стосовно одягу і говорити нема чого. В Польщі все це буде дешевше» [9, 119]. З того ж приводу працівник пивоварного заводу м. Рівного, поляк Й. Рог зазначив: «...Я чув по радіо повідомлення, що всіх поляків будуть переселяти за Буг. Не знаю тільки за бажанням, чи примусово, але як в першому, так і в другому випадку, не хотів би їхати, а залишусь тут...» [9, 120].

Положення радянсько-польської угоди були дотримані обопільно, незважаючи на думку польського та українського населення. Процес міграції представників польського етносу розтягнувся в часі, а його результат зафіксований радянським переписом 1959 р.: кількість поляків у Рівненській області становила 4412 осіб, що свідчило про зменшення кількості польського населення на 97 % впродовж двадцятиріччя [13].

За наслідками Другої світової війни польська етнічна меншина Волині, яка

історично була широко представленою впродовж багатьох століть, втратила своє значення, з огляду на примусові та природні міграції, жорстокість окупаційного режиму та українсько-польське протистояння.

Список використаних джерел та літератури

1. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe : województwo wołyńskie/ [Red.Stefan Szule]; Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 1938. – 329 s.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 42, спр. 47.
3. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т., Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василіан «Місіонер», 1996. – 752 с.
5. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.
6. Книга Пам'яті України. Рівненська область. Т. 1 : м. Рівне. Березнівський район. Володимирецький район. Гощанський район. Дубенський район. Дубровицький район / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. – Львів : Каменяр, 1994. – 694 с.
7. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук // Україна–Польща : важкі питання. матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовт., 1998 р. – Варшава, 1999. – Т. 4. – 584 с.
8. Каліщук О. Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз / О. Каліщук // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість // [відп. ред. В. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 103–110.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп. 23, спр. 892.
10. Пронь Т. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944–1946) / Тетяна Пронь // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. В. Литвин], Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 92–102.
11. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р. 454, оп. 3, спр. 5.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 69.
13. Населення Західної України у 1959–1989 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/nsklad/1989-zaxid.html>

*Олег Савчук
(Люблін)*

Переселення та адаптація холмщаків на Волині в історичній пам'яті

Протягом депортаційних акцій польського етнічного населення з теренів Волинської області та після них у вільні садиби було розселено представників